

*Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΣΤΟ Β΄ ΜΙΣΟ
ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΑ (1354-1402)**

B. ΝΕΡΑΝΤΖΗ/ΒΑΡΜΑΖΗ

* Η μελέτη αυτή ανακοινώθηκε στο Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο της 'Ελληνικής 'Ιστορικής 'Εταιρείας, Θεσσαλονίκη 9-10 Μαΐου 1981.

Τό Μάρτιο τοῦ 1354 οἱ Ὀθωμανοί Τούρκοι ἐπωφελήθηκαν ἀπό ἕνα σεισμό καί κατέλαβαν τήν Καλλιίπολη στή Θρακική Χερσόνησο¹. Ἀπέκτησαν ἔτσι μιᾶ σημαντική μόνιμη βάση σέ εὐρωπαϊκό ἔδαφος καί ἀπό τότε ἡ προώθησή τους στή Θράκη ὑπῆρξε πολύ γρήγορη. «Καί τοῦ σεισμοῦ τό χωρίον τοῦτο (τήν Καλλιίπολη) τοῖς βαρβάροις προδεδωκότος» γράφει χαρακτηριστικά ὁ Δημήτριος Κυδώνης τό 1371 «ἦ τε Χερρόνησος πᾶσα τούτοις ἐδούλευσεν, καί τάς ἐν Θράκῃ πόλεις δι' ἑαυτῶν ἐποιήσαντο καί πρὶν ἔτος ἐξήκειν, φόρους τε ἡμᾶς ἐπράξαντο καί τήν πρό τῶν τειχῶν ἔτεμον γῆν»².

Ἡ κατάκτηση τῆς Θράκης ἀπό τοὺς Τούρκους ἔφερε σέ πολύ δύσκολη θέση τοὺς κατοίκους τῆς Βυζαντινῆς πρωτεύουσας πού ἔζησαν τὰ ἐπόμενα χρόνια σχεδόν σέ κατάσταση πολιορκίας. Ἡ ἀγωνία τῆς Πόλης καί τῶν κατοίκων της εἶναι ἔκδηλη στίς πηγές τοῦ β' μισοῦ τοῦ 14ου αἰῶνα καί ἐκφράσεις ὅπως «τά ἐνταῦθα κακά», «τά ἡμέτερα πάθη», «αἱ οἰκείαι συμφοραί»³ ἐπαναλαμβάνονται πολύ συχνά στά κείμενα τῆς ἐποχῆς. Ἡ οἰκονομική δυσπραγία, οἱ ἐσωτερικές ἀντιθέσεις καί ὁ φόβος τῆς ἄλωσης ἦρθαν γρήγορα νά προστεθοῦν στόν περιορισμό τῶν συνόρων καί ἡ κατάσταση μέσα στήν Πόλη ἔγινε γιά πολλοὺς ἀφόρητη.

Ἄμεση συνέπεια τῆς κατάστασης αὐτῆς ἦταν νά ἀρχίσουν οἱ κάτοικοι νά ἐγκαταλείπουν τήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ μείωση ὁμως τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή μετανάστευση δημιουργοῦσε ἀκόμη μεγαλύτερες δυσχέρειες στό κράτος, πρῶτα πρῶτα, γιατί λιγότευαν ὅλο καί περισσότερο αὐτοὶ πού πλήρωναν φόρους, καί ἔπειτα, γιατί, ὅσοι ἔφευγαν, ἀποτελοῦσαν στήν πλειονότητά τους τό ζωντανό στοιχεῖο, πού μπορούσε νά βοηθήσει σέ ὁποιαδήποτε δραστηριοποίηση καί ἀνανέωση τῆς ζωῆς μέσα στήν Πόλη. Τό ρεῦμα ὁμως τῆς φυγῆς ἦταν πολύ δυνατό καί τό κράτος, καθώς φαίνεται, δέν εἶχε τή δυνατότητα νά συγκρατήσῃ τοὺς κατοίκους καί νά σταματήσῃ τό κύμα τῆς ἀποδημίας. Πρὶν ἀπό τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα μεγάλο μέρος τοῦ

---

1. Νικ. Γρηγοράς III. 220.19-222.13. - Ἰω. Καντακουζηνός III.277.10-278.13. - Βραχέα χρονικά (ἔκδ. P. Schreiner. *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, CFHB, Wien 1975) 7/13, 37/5² 53/3, 58/2, 59/17, 60/6, 69/2, 72/2, 72a/1, 87/3. - Πρβ. P. Charanis, *On the Date of the Occupation of Callipoli by the Turks*, Bsl 16(1955) 113-117.

2. Δημ. Κυδώνης, *Περὶ Καλλιπόλεως*, PG. 154.1012 D.

3. Δημ. Κυδώνης, Ἐπιστολές (ἔκδ. R. J. Loeneriz. *Dēmētrius Cydonēs Correspondance I-II*, Studi e Testi 186 & 208, (Città del Vaticano 1956, 1960) ἐπ. 54. 14 (= I.87) καί Δημ. Κυδώνης, *Ρωμαῖοίς Συμβουλευτικός* PG 154. 1016 B, 964 B, 977 C, 981 B, 1004 D.

πληθυσμού της είχε εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και την άνοιξη του 1397 ο Μανουήλ Καλέκας, πού ζούσε αυτή την εποχή στο Γαλατά, δέ διατάζει να γράψει σε ένα από τα γράμματά του: « Ὁρῶ τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων... κενωθεῖσαν τῶν οἰκητόρων»⁴.

Ἡ μετανάστευση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ β΄ μισό τοῦ 14ου αἰῶνα γνώρισε δύο κυρίως κατευθύνσεις. Ἡ μία ἦταν πρὸς τοὺς Τούρκους, ἡ δευτέρα πρὸς τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Δύση. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ μιὰ τρίτη κατεύθυνση, ἡ ὁποία ὀδηγοῦσε πρὸς τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, τὴν Κρήτη καὶ ἀκόμη τὰ Ἑπτάνησα, πού βρισκόνταν ὅλα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ κάτω ἀπὸ δυτικὴ κυριαρχία. Ὅσοι ἀκολουθοῦσαν τὴν κατεύθυνση αὐτὴ, ἔλπιζαν ὅτι ἡ θάλασσα ἀποτελοῦσε ἀκόμη ἓνα μεγάλο ἐμπόδιο γιὰ τοὺς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι δὲ θὰ μπορούσαν νὰ καταλάβουν περιοχὲς πού βρέχονταν γύρω γύρω ἀπὸ τὸ πέλαγος. Ὁ Δημήτριος Κυδῶνης γράφει χαρακτηριστικά: « Ἀνάγκη ... εἰς τὰς νήσους λοιπὸν βλέπειν, ἀντὶ τειχῶν τὰ πτελάγι προβαλλομένων»⁵.

Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι δὲ μρτυρεῖται τόσο παλιὰ μετανάστευση πρὸς τὴν Πελοπόννησο. Ἡ διοίκηση τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μιστρᾶ ἀπὸ τοὺς Καντακουζηνούς ὡς τὸ 1383 τὸ ἀπομόνωνε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ ἐσωτερικὲς διαμάχες καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς μὲ τοὺς Φράγκους καὶ τοὺς Βενετούς τῆς περιοχῆς δὲ δημιουργοῦσαν κλίμα εὐχάριστο γιὰ τὴν ἐγκατάσταση Ἑλλήνων μεταναστῶν. Μόνο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 15ου αἰῶνα οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὸ Δεσποτάτο καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη γίνονται πιὸ στενὲς καὶ ἀρχίζουμε νὰ ἔχουμε συχνὲς ἐπαφὲς καὶ ἀποδημίες ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα πρὸς τίς περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου⁶.

Εἶναι δύσκολο νὰ χωρίσει κανεὶς τοὺς μετανάστες σὲ κατηγορίες καὶ νὰ καθορίσει μὲ ἀκρίβεια ποιοὶ προτιμοῦσαν τὸν ἓνα δρόμο φυγῆς καὶ ποιοὶ τὸν ἄλλο. Τὸ νὰ ξεχωρίσει κανεὶς τοὺς κατοίκους ἀπλά σὲ ἐνωτικούς καὶ ἀνθωνωτικούς καὶ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι οἱ πρῶτοι ἐφύεγαν πρὸς τὴ Δύση, ἐνῶ οἱ δεῦτεροι κατέφευγαν στοὺς Τούρκους, θὰ ἦταν ἓνα σχῆμα πολὺ γενικό καὶ ἀόριστο. Ἡ διάκριση ἄλλωστε σὲ ἐνωτικούς καὶ ἀνθωνωτικούς δὲν ἦταν σὲ ἐξαιρετικὴ ἔξαρση στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Ε΄ καὶ κυρίως κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, πού ἀκολούθησε ἀπέναντι στὴ Δυτικὴ ἐκκλησία μιὰ πολιτικὴ πραγματικὰ ἀξιοπρεπὴ. Πολλοὶ λοιπὸν ἔμεναν σχετικὰ ἀδιάφοροι καὶ φαίνεται ὅτι συχνὰ ἡ τύχη ὀδηγοῦσε τὰ βήματα τῶν ἀνθρώπων καὶ ἔκανε αὐ-

4. *Μανουήλ Καλέκας*, Ἐπιστολές (ἔκδ. R. J. Loenertz, *Correspondance de Manuel Calecas*, Studi e Testi 152, Città del Vaticano 1950) Ἔπ. 17. 16-17 (= σελ. 90).

5. Ἐπιστολὴ 47. 43-44 (= I.81).

6. *D. Zakythinos*, *Le Despotat Grec de Morée. II: Vie et Institutions*, Athènes 1953 (Ἐπανέκδοση Variorum Reprints, London 1975), 78 κέ. καὶ 320 κέ.

τούς πού ἔφευγαν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη νά βρεθοῦν στό στρατόπεδο τῶν Τούρκων ἢ τῶν Δυτικῶν. Ἄξιζει νά ἀναφερθεῖ στό σημεῖο αὐτό ἡ ἀπάντηση πού ἔδωσε ἓνας ἱερωμένος, ὁ ὁποῖος κατηγορήθηκε γιά διάφορα παραπτώματα καί δικάστηκε ἀπό τή σύνοδο τῆς Κωνσταντινούπολης καί ὁ ὁποῖος «θρασύτερον ἀπεκρίνατο ἐνώπιον τῆς θείας καί ἱεῶς συνόδου, (ἀντιγράψουμε στό σημεῖο αὐτό τό σχετικό συνοδικό ἔγγραφο), ὅτι ἐγώ ἐξελεύσομαι ἀπό τῶν ἐνταῦθα καί ἀπελεύσομαι εἰς Φράγκους ἢ Τούρκους. Τό συνοδικό πρακτικό δέν παραλείπει νά συμπληρώσει ὅτι ἡ ἀπάντηση αὐτῆ φάνηκε πολύ βαριά («βαρὺ γάρ ἔδοξε τοῦτο»), ὁ πατριάρχης ὁμως δέ δίστασε «φιλανθρωπία τῆ συνήθει χρησάμενος» νά κρίνει μέ ἐπιείκεια τόν ἱερωμένο καί νά τοῦ ἐπιβάλει ἐλαφρότερη ποινῆ, ἀντί νά θυμώσει καί νά τόν καταδικάσει μέ αὐστηρότητα⁷.

Φαίνεται λοιπόν ὅτι δέν ἦταν εὐκολο νά ἐμποδιστοῦν αὐτοὶ πού ἔπαιρναν τήν ἀπόφαση νά φύγουν καί ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ μετανάστες δέν εἶχαν πάντοτε οὐσιαστικούς λόγους πού τούς ἔκαναν νά διαλέξουν τή μία ἢ τήν ἄλλη κατεύθυνση φυγῆς. Ἄλλωστε ἡ ἀπόφαση γιά τήν ἀποδημία μπορούσε νά παρθεῖ σχετικά εὐκολα, γιατί, ἂν κάποιος μετάνιωμε, μπορούσε νά ἐπανέλθει στή βυζαντινῆ πρωτεύουσα χωρίς κανεῖς νά τόν κατηγορήσει ἢ νά τόν καταδικάσει. Ἡ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Δημ. Κυδῶνη εἶναι ἐνδεικτικὴ μιᾶς τέτοιας κατάστασης: «Καίτοι πολλοὺς ἴσμεν πρὸς τοὺς Τούρκους καί ἀποδημήσαντας καί κατὰ σοῦ συγγενομένους ἐκείνοις (ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται στὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγο τό 1373) καί συνδειπνήσαντας, καί δῶρα τὰ μὲν δόντας τὰ δὲ λαβόντας φανερώς ἐπανάκοντας. Οὓς οὐδεὶς οὐτ' ἀπιόντας ἐκώλυσεν, οὐτ' ἐπανιοῦσιν ἐμέμψατο, οὐδέ προσήνεγκεν ἀπιστίαν, ἀτιμίας ἀζίους ἡγήσατο»⁸.

Ἄκόμη πιὸ εὐκολὴ πρέπει νά πιστέψουμε, ὅτι ἦταν ἡ ἐπικοινωνία μέ τὴ Δύση καί συχνότεροι οἱ ἐπαναπατρισμοί, καθὼς καί νέα ταξίδια πρὸς τὴν Ἰταλία. «Καί πολλοὺς καθημέραν ὀρώμεν ἀπὸ Φάσιδος ἐπὶ Γάδειρα πλέοντας», μᾶς πληροφοροεῖ καί πάλι ὁ Δημήτριος Κυδῶνης⁹.

Παρ' ὅλα αὐτὰ θά μπορούσε κανεῖς νά κάνει μιὰ χοντρικὴ διάκριση καί νά πεῖ ὅτι πρὸς τοὺς Τούρκους κατέφευγαν κυρίως οἱ φτωχότεροι ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐνῶ ὁ δρόμος πού ὀδηγοῦσε πρὸς τὴν Ἰταλία καί τὴ Δύση προσέλκυε κυρίως τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀποδημία πρὸς τοὺς Τούρκους ἔπαιρνε συχνά τεράστιες διαστάσεις καί ὁ Δημήτριος Κυδῶνης δέν παύει νά ἀνησυχεῖ, μήπως τελικά οἱ φτωχοὶ κάτοικοι τῆς πρωτεύουσας ἀγανακτισμένοι ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία τοῦ κράτους ἀέναντί τους καί ἀπὸ τὴ βαριά φορολογία θεωρήσουν λιγότερο βαρὺ τόν

7. MM. I. 202 - I. Darrouzès, *Règistes des actes du Patriachat de Constantinople*, Paris 1977, ἀρ. 2478.

8. Ἐπιστολὴ 117.22 κέ. (= I.156).

9. Ἐπιστολὴ 162. 23-24 (= II.33).

τουρκικό ζυγό και ομαδικά προσχωρήσουν στους εχθρούς της πατρίδας τους. Τόν κίνδυνο αυτόν επισημαίνει τό 1372-73 γράφοντας προς τήν αὐλή και συστήνοντας στους «πρωτεύοντες» νά ενδιαφερθοῦν γιά τούς φτωχοῦς γεωργούς, γιατί σέ διαφορετική περίπτωση φοβᾶται μήπως «οἱ πένητες... μετριωτέρους τούς πολεμίους νομίσωσι κάκεινοις προσθέμενοι ἡμῖν μετ' ἐκείνων ἐπίθωνται»¹⁰.

Λίγα χρόνια ἀργότερα γράφοντας προς τόν εἰσπράχτορα τῶν φόρων Χλωρό τοῦ ἐπισημαίνει τήν ἴδια περίπου κατάσταση: «Τῶν γάρ πενήτων σεσυλημένων τὰ τε ἄροτρα καί τὰς βοῦς ὑπέρ τῶν φόρων ἀποδομένων, καί προς μετριωτέρους ἴσως ἀποδράντων δεσπότας, ἄσποροι μὲν μενοῦσιν αἱ ἄρourke»¹¹.

Θά ἦταν ὅμως λάθος, ἂν πιστεύαμε ὅτι μόνο οἱ φτωχοί ἀπό τούς κατοίκους τῆς Κωνσταντινουπόλης κατέφευγαν προς τούς Τούρκους. Δέν ἔλειπαν καί ἐκεῖνοι ἀπό τούς εὐπορους κατοίκους τῆς Πόλης πού κατέφευγαν προς τούς εχθρούς ἀποθαρρημένοι ἀπό τήν ἀδυναμία τοῦ κράτους τους καί θαμπωμένοι ἀπό τίς μεγάλες στρατιωτικές ἐπιτυχίες τῶν Τούρκων. «Φανερώς ἐπ' ἐκείνους ἀποδημοῦσι» λέει γι' αὐτούς ὁ Δημήτριος Κυδῶνης «καί εὐχονται παρά σφίσιν ἰδεῖν ὑπό πάντων προσκυνουμένους»¹². Ἡ εὐμενής γενικά στάση τῶν Τούρκων ἀπέναντι στους Ἑλληνας πού προσχωροῦσαν ἐκούσια στίς τάξεις τους εὐνοοῦσε ἀκόμη περισσότερο τή μετανάστευση κατοίκων τῆς Κωνσταντινουπόλεως προς τό τουρκικό στρατόπεδο.

Δέν ἦταν ὅμως γιά ὅλους τόσο εὐκολο νά ἐγκαταλείψουν κάθε χριστιανική παράδοση καί νά συμμαχήσουν μέ τούς ἄσπονδους μουσουλμάνους εχθρούς. Σ' αὐτούς πού εἶχαν ἠθικούς ἐνδοιασμούς νά προσχωρήσουν στους Τούρκους πρέπει νά ἀναφέρεται ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός σέ ἓνα μεταγενέστερο κείμενό του, ὅταν γράφει: «Τινές δέ τῶν ἐνταῦθα, οἱ μὲν ἐκεῖσε αὐτομολοῦσιν (= προς τούς ἄσεβεῖς), οἱ δέ μή εἶοντες εὐκόλως τοῦτο ποιῆσαι προσμένουσιν ὧδε καί μή βουλόμενοι»¹³.

Ἔτσι ἀρκετοί ἦταν καί ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι θέλοντας νά ἀποφύγουν τούς Τούρκους, ἀλλά καί τό μακρινό ταξίδι ἰσὴ δυτική Εὐρώπη, ἔβρισκαν προσωρινό καταφύγιο στά νησιά καί κυρίως στά νησιά τοῦ Αἰγαίου. Ἡ μετριότητα ὅμως τῶν ξένων δυτικῶν κυβερνητῶν στά νησιά αὐτά καί ἡ περιορισμένη πνευματική ζωὴ μέσα στά στενά πλαίσια τοῦ κάθε νησιοῦ δέ φαίνεται νά προσέλκυε ἰδιαίτερα τούς μορφωμένους Βυζαντινοὺς τῆς ἐπο-

10. Ἐπιστολή 114. 20 κέ. (= I.152).

11. Ἐπιστολή 257. 16 κέ. (= II.162). - Πρβ. Ἰ. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1961, 118-119.

12. Ρωμαῖοι Συμβουλευτικός PG 154. 1005 A.

13. Ἰω. Καντακουζηνός, Διάλεξις ἦν διελέχθη ὁ βασιλεὺς ὁ Καντακουζηνός μετὰ τοῦ ἀπὸ τοῦ πάπα ἐλθόντος σὺν τῷ κόντῳ Σαβείας κυροῦ Παύλου... κατὰ μῆνα Ἰούνιον τῆς Ε' ἰνδικτικῶνος τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἑβδόμηκοστοῦ πέμπτου ἔτους (ἔκδ. J. Meyendorff. Projets de Concile Oecumenique en 1367, DOP. 14(1960) 147-177). Τό ἀπόσπασμα 176. 289-91.

χῆς αὐτῆς. Ζώντας στή γενουατική κοινότητα τοῦ Γαλατᾶ τὰ ἐντελῶς τελευταῖα χρόνια τοῦ 14ου αἰῶνα ὁ Μανουήλ Καλέκας δικαιολογεῖ τὴν παραμονή του ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς ἐξῆς: «Ἐγὼ δέ ἔτι παρὰ τῆ πατρίδι κᾶθημαι κακόν ἦττον ἀντί τοῦ μείζονος προελόμενος, τῆς μέν τῶν νησιωτῶν ἀπαιδευσίας ἐλεύθερος, ἀηδίας δέ τῆς ἀπὸ τούτων ἀπηλλαγμένος»¹⁴.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ἀρκετοὶ προτίμησαν αὐτόν τὸ μέσο δρόμο πού δέν τούς ἀπομάκρυνε πολὺ ἀπὸ τὴν πατρίδα τους. Εἶναι γνωστό ἄλλωστε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Μανουήλ Καλέκας ἔζησε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του καὶ πέθανε στή Λέσβο.

Στὴ Λῆμνο ζοῦσε ὁ Γώργιος Συναδηνός Ἀστράς, στόν ὁποῖο ὁ Δημήτριος Κυδῶνης ἔγραφε γύρω στὰ 1360: «Δεῖ σοι πατρίδα τοῦ λοιποῦ τὴν νῆσον γενέσθαι». Καὶ συνεχίζει: «Καὶ ἡμῖν ἐξεσται σέ μιμουμένοις Ἰταλίας μέν ἐπιθυμεῖν, Γαλάτας δέ ἐννοεῖν, φέρεσθαι δέ τοῖς λογισμοῖς ἔξω Γαδεύρων»¹⁵.

Γιατὶ ὁ δρόμος πού κυρίως γοῆτεψε τούς πνευματικούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἦταν αὐτός πού ὀδηγοῦσε πρὸς τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Δύση. «Πρὸς Ἰταλίαν καὶ Γάδαιρα καὶ τὴν ἔξω στηλῶν πάντες ὑπέιγοντο θάλασσαν, ὡς οὕτω μόνως τῆς δουλείας ἀπαλλαζόμενοι», γράφει καὶ πάλι τὸ 1371 ὁ Δημήτριος Κυδῶνης¹⁶.

Οἱ δυσκολίες τῆς ξενιτιᾶς δέν τούς ἦταν ἄγνωστες: «Πλανησόμεθα μέν λανθάνοντες περὶ τὰς ἀλλοδαπάς. Κᾶν πού φανῶμεν, ἀραὶ παρὰ πάντων ἡμῖν ἔψονται καὶ κατηγοραὶ καὶ γέλως»¹⁷. Ἡ δίψα ὅμως γιὰ μάθηση καὶ ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν ἀνεξάρτητη σκέψη, πού εἶχε ἀρχίσει νά ἀναπτύσσεται τὰ χρόνια αὐτὰ στὴν Ἰταλία, κινοῦσαν ἰδιαίτερα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν βυζαντινῶν λογίων, πού μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη ἐνιωθάν πνιγμένοι ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀπειλή καὶ τὰ προβλήματα τῆς καθημερινῆς ἐπιβίωσης, ἐνῶ ἡ ἀδυναμία τους νά βελτιώσουν ἢ ἔστω καὶ νά ἐπηρεάσουν τὴν κατάσταση τούς γέμιζε ἀπογοήτευση¹⁸. Ἔτσι δέ δίσταζαν νά παραμερίσουν τελικὰ τίς δυσκολίες μιᾶς μακροχρόνιας ἀποδημίας ἔξω ἀπὸ τὴν πατρίδα τους «ἀπὸ τῆς πλάνης μείζω καὶ τῶν παρ' ὑμῖν θεῶν προσδοκῶντες» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Δημ. Κυδῶνης¹⁹.

Ἔτσι ὡς τὰ χρόνια περνοῦσαν καὶ ἡ κατάσταση μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη ὄλο καὶ χειροτέρευε, τόσο πληθαίνουν οἱ μαρτυρίες γιὰ προσπάθειες φυγῆς πρὸς τὴ Δύση. «Ἔστι δέ ὅς καὶ τὴν φυγὴν ἐπήνεσεν ὡς δυναμένην

14. Ἐπιστολή 17.14 κέ. (= σελ. 190).

15. Ἐπιστολή 46. 29-30 (= I.80).

16. Περὶ Καλλιπόλεως PG. 154. 1013 B.

17. Περὶ Καλλιπόλεως PG. 154. 1033 C.

18. Βλ. Μανουήλ Καλέκα, Ἐπιστολή 17. 20 κέ. (= σελ. 190): «τό γάρ καθήμενον μήτε βοηθεῖν ἔχειν καὶ λυπούμενον μᾶλλον κινδυνεύειν, ἴσως καὶ προσαπόλλυσθαι, μάταιον».

19. Ἐπιστολή 46. 32 (= I.80).

σώζειν, καὶ ὁ μὴ τοῦτο δυνηθεὶς ἄλλο δυστυχίας ἐνόμιζεν εἶδος. Τὸ γὰρ ἐπὶ ξένης οἰκεῖν, λιμοῦ καὶ κινδύνων χωρὶς, κοῦφον τὴν τῆς πατρίδος ὑπερορίαν πείθει λογίζεσθαι» γράφει ὁ Μανουὴλ Καλέκας γύρω στὰ 1390²⁰, ἐνῶ λίγο ἀργότερα ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸ δάσκαλό του Δημήτριο Κυδῶνη στὴν Ἰταλία βεβαιώνει ὅτι «καὶ ἡμεῖς παρ' ὑμᾶς δραμούμεθα»²¹. Τὴν ἴδια ἐποχὴ καλοτυχεῖ κάποιον νεότερό του, ὁ ὁποῖος μπόρεσε «ἀλλάξασθαι μὲν πόλιν πόλεως δυστυχοῦσαν εὐτυχεστέρας, καθῆσθαι δέ ἐν αὐτῇ τοῖς βελτίστοις συνόντα, τὰ μὲν λέγοντα τὰ δ' ἀκούοντα, τὰ δέ ὁρῶντα πάντα καλά, τῶν καθ' ἡμᾶς γινομένων ἀθέατον καὶ τῶν λεγομένων ἀνήκοον»²².

Ἄρκετά ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτῶν πού κατέφυγαν στὴ Δύση μᾶς εἶναι γνωστά. Πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ κατόρθωσε νὰ δημιουργήσει καριέρα στὴν καθολικὴ ἐκκλησία ὁ ἄλλοτε στουδίτης μοναχὸς Σίμων Ἀτουμάνος, γνωστός κυρίως ὡς λατίνος ἐπίσκοπος Θηβῶν ἀπὸ τὸ 1366 ὡς τὸ 1379²³. Ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς πού ἔφυγαν στὴ Δύση τὰ ἴδια περίπου χρόνια ὁ πιὸ γνωστός εἶναι ὁ Ἰωάννης Λάσκαρις Καλοφέρος, ὁ ὁποῖος πέρασε μιά περιπετειώδη ζωὴ καὶ ἔδρασε στὴν Κύπρο, στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴ Βενετία²⁴. Αὐτοὺς ἀκολούθησαν τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια μερικοὶ ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους Βυζαντινοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς: Ὁ Δημήτριος Κυδῶνης, ὁ ὁποῖος ὕστερα ἀπὸ μιά μακριὰ πολιτικὴ καριέρα στὴν Κωνσταντινούπολη ταξίδεψε δύο φορές στὴν Ἰταλία καὶ τελικὰ πέθανε στὴν Κρήτη²⁵, ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, πού δίδαξε στὴ Φλωρεντία τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 14ου αἰῶνα²⁶, ὁ Μανουὴλ Καλέκας καὶ ἄρκετοὶ ἄλλοι πού μᾶς τοὺς κάνει γνωστοὺς ἡ ἀλληλογραφία τῶν σημαντικῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς²⁷.

20. Ἐπιστολὴ 1. 33-36 (= σελ. 168).

21. Ἐπιστολὴ 25. 19-20 (= σελ. 200).

22. Ἐπιστολὴ 23. 3 κέ. (= σελ. 197).

23. *G. Fedalio*, Simon Atumano, monaco di Studio, arcivescovo latino di Tebe, Brescia 1968. - *K. M. Setton*, The Archbishop Simon Atumano and the Fall of Thebes to the Navarrese in 1379, *BNJ*. 18(1945-49) 105-122 (Ἀνατύπωση *K. M. Setton*, *Variorum Reprints*, London 1974).

24. *A. K. Eszer*, Das abenteuerliche Leben des Johannes Lascaris Kalopheros, Wiesbaden 1969.

25. *R. J. Loenertz*, Les recueils de lettres de Démétrius Cydones (Studie Testi 131), Città del Vaticano 1947. - *R. J. Loenertz*, Démétrius Cydones I: De la naissance à l'année 1373, *OCP*. 36(1970) 47-72. II: De 1373 à 1375, *OCP*. 37(1971) 5-39.

26. *H. Omont*, Note sur un portrait de Manuel Chrysoloras, *REG*. 4(1891) 176-177. - *G. Cammelli*, I dotti bisantini e le origini dell' Umanesimo. I. Manuele Crisolora, Firenze 1941. - *J. Thomson*, Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7(1966) 63-82.

27. *R. J. Loenertz*, Correspondance de Manuel Calecas (Studi e Testi 153), Città del Vaticano 1950, 16-105. - *K. M. Setton*, The Byzantine Background of the Italian Renaissance, *The Proceedings of the American Philosophical Society*, C(Philadelphia 1956) 1-76 (Ἀνατύπωση *K. M. Setton*, *Variorum Reprints*, London 1974). - Ἄ. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Α', 310 κέ.

Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1394 στρατεύματα τοῦ σουλτάνου Βαγιαζίτ Α΄ λεηλάτησαν τὴν περιοχὴ ἔξω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πολιορκήσαν ἀπὸ τὴν ξηρὰ τὴν Πόλη. Κανένας πιά δὲν μποροῦσε νὰ περάσει τίς πύλες τῶν χερσαίων τειχῶν καὶ οἱ κάτοικοι ἔφτασαν σὲ κατάσταση ἀπελπισίας. Ἐκ τῶν πολιορκημένων ἔλειψε ἀκόμη καὶ τὸ σιτάρι καὶ τὸ λάδι καὶ ἄλλα ἀπαραίτητα τρόφιμα, ἐνῶ γιὰ νὰ πάρουν ξύλα καὶ νὰ ἀνάψουν φωτιά, ἄρχισαν νὰ γκρεμίζουν τὰ σπίτια τῆς πρωτεύουσας²⁸. Ὁ ἀποκλεισμός τῆς Πόλης ἀπὸ τὴν ξηρὰ συνεχίστηκε καὶ τὰ ἐπόμενα χρόνια ὡς τὸ 1402, ἄλλοτε μὲ μεγαλύτερη καὶ ἄλλοτε μὲ μικρότερη ἔνταση²⁹ καὶ κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ ἱστορικοῦ Δούκα «ἐξ ἀνάγκης ὁ κοινὸς λαὸς εἰς ἀπιστίαν καὶ προδοσίαν πατρίδος ἑώρα»³⁰.

Ἐνῶ διαρκοῦσε ἀκόμη ὁ ἀποκλεισμός τῆς Πόλης ἀπὸ τὴν ξηρὰ, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1399, ὁ αὐτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη μαζί μὲ τὴν οἰκογένειά του, ἀφοῦ ἄφησε τὸ θρόνον στὸν ἀνεψιὸ του Ἰωάννη Ζ΄, καὶ ταξίδεψε μὲ πλοῖο στὴν Πελοπόννησο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὶς μεγάλες πρωτεύουσες τῆς Δύσης πραγματοποιώντας μιά μακριὰ ἀποδημία σὲ ἀναζήτησι στρατιωτικῆς βοήθειας καὶ οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης. Δὲν ἐπέστρεψε στὴν πρωτεύουσά του παρὰ μόνον μετὰ τὴν ἤττα τῶν Τούρκων ἀπὸ τοὺς Μογγόλους στὴ μάχη τῆς Ἰγκυρας τὸ 1402³¹. Ἡ μάχη αὕτη καὶ ἡ διάσπαση τῶν Τουρκικῶν δυνάμεων τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια ἔφεραν μεγάλη ἀνακούφιση στὴν ἀποκλεισμένη βυζαντινὴ πρωτεύουσα καὶ προσέφεραν στὸ Βυζαντινὸ κράτος τὴν εὐκαιρία νὰ συνεχίσει τὴν ἱστορικὴ του πορεία γιὰ ἄλλα πενήντα χρόνια. Πέρα ἀπὸ τίς ἀφθονες μαρτυρίες τῶν πηγῶν γιὰ μετανάστευση τῶν κατοίκων τῆς ὀλόκληρῆς τῆς πεντηκονταετίας 1350-1400, ἓνα ποσοστὸ τοῦ πληθυσμοῦ παρέμεινε ἀκόμη στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ὁποία, σκιά πιά τοῦ παλιοῦ ἑαυτοῦ τῆς, διατηρήθηκε χριστιανικὴ καὶ ἔμεινε ἕδρα τῶν αὐτοκρατόρων ὡς τὴν τελικὴ ἄλωσή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1453.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Β. Νεράντζη-Βαρμάζη

28. Δούκας, Ἱστορία 79. 6 κέ. (ἔκδ. V. Grecu).

29. D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, London 1972, 315-6.

30. Δούκας, Ἱστορία 85. 8-9 (ἔκδ. V. Grecu).

31. J. W. Barker, *Manuel II Paleologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, N. J. 1969, 167 κέ. - D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium* 322 κέ.